

Ярослав ДАШКЕВИЧ

УКРАЇНА НА МЕЖІ МІЖ СХОДОМ І ЗАХОДОМ (XIV—XVIII ст.)

До парадоксів сучасного наукового мислення належить досить часте застосування — відносно складних дослідницьких проблем — ярлика «дискусійний». І справді, поступово всі починають вважати якесь питання дискусійним, хоча, власне кажучи, ніхто довкола даного питання жодної дискусії не веде. Ярлик «дискусійності» переважно діє як своєрідне табу: «дискусійне» — це часто питання, якого торкатися не варто, не треба, не бажано. Чому? Просто тому, що воно «дискусійне».

До таких «дискусійних», але мало дискутованих проблем нашої культурологічної, історичної, історико-етнографічної літератури належить питання Великого кордону, тобто межі між двома групами людської цивілізації: європейською і неєвропейською. Взагалі, поняття Великого кордону сприймають у нас з недовір'ям, воно існує десь поза межами досліджуваної проблематики і рідко потрапляє на сторінки наукової преси.

Що таке Великий кордон між культурами Заходу і не-Заходу? Ось невеликий історіографічний екскурс. Феномен особливого кордонного чи прикордонного життя було встановлено і всебічно вивчено на північноамериканському матеріалі. Опрацювання проблеми пов'язане з іменем американського історика Ф.-Дж. Тарнера. Американський кордон — це кордон європейської колонізації Північної Америки, який рухається зі сходу на захід. З часу перших досліджень Тарнера минуло майже століття. Його ідеї знайшли продовжувачів, а в 50-х рр. нашого століття втілилися в гіпотезі про Великий кордон, яку висунув інший американський історик В. Вебб. Великий кордон, прокладений через цілий світ, — це кордон експансії європейців, яка поступово поширюється, починаючи з кін. XV ст. до наших часів. Послідовники Вебба видають щорічники, утворили окремих напрям досліджень¹. Якщо абстрагуватися від дуже вже підкресленого європоцентризму деяких представників цієї школи, то саму спробу дивитися на історію кордону з нової, комплексної точки зору треба визнати перспективною. Праці, присвячені історії кордону (не в буквальному політичному розумінні, а в плані, передусім, історико-культурному), складають на сьогодні десятки об'ємистих монографій. Очевидно, що вони виходять далеко за межі амери-

¹ Див.: Riegel R. G. American Frontier Theory // Cahiers d'histoire mondiale (Neuchâtel).— 1956.— Vol. 3, fasc. 2.— P. 365-380; Lattimore O. Studies in Frontier History // Collected Papers, 1928—1958.— London, 1962; McNeill W. H. The Great Frontier.— Princeton; New York, 1983.

каністики, у них ідеться й про кордони, наприклад, Візантійської і Османської імперій, про іберо-африканський кордон². Поступово закордонні дослідники почали добиратися до Східної Європи — заговорили про угорський степ як про європейський кордон³, про степовий кордон Русі, його характерні ознаки.

Відверто кажучи, праці, присвячені степовому кордонові, тобто Великому кордонові Східної Європи (я маю на увазі праці В.-Г. Мак-Нілла, Дж.-Л. Вечинського, Дж. Шепарда⁴ та інших), не можна читати, м'яко висловлюючись, без почуття незручності. Автори погано знають фактографію історико-культурного минулого східноєвропейського ареалу. Але, гадаємо, винні не лише вони, більше винні ми самі: історії кордону як окремої комплексної дисципліни в Україні та в Радянському Союзі не існує. Займаються, наприклад, історією східного кордону Візантії в Закавказзі або історією російсько-китайського кордону, але, зрозуміло, в іншому, політичному плані. Треба сказати навіть більше: ідея про культурну межу Європи, межу між Заходом і Сходом (ця проблема відображена, зокрема, у працях польських еміграційних істориків О. Галецького, Г. Пашкевича⁵) натрапляє в Україні на жорстокий опір, звинувачення у «фальсифікації», «антинауковості» і т. д. (маємо на увазі писання М. Варварцева, О. Майбороди⁶).

Не аналізуватимемо причини, що довели до табуїзації так званого дискусійного питання. Замість цього обмежимося невеликими ілюстраціями. Як відомо, ми досі не маємо ні академічного історичного атласу України, ні наукового історичного атласу СРСР, хоча над ними почали працювати чверть століття тому. Академічних історичних атласів немає, бо офіційна наука досі не спроможна визначити історію розвитку політичних та етнічних кордонів, від яких великою мірою залежить фактографічне і теоретичне осмислення історії кордону в усіх його аспектах. У таких випадках нема іншої ради, як вважати проблему «глибокодискусійною».

Від загальних міркувань переходимо безпосередньо до розмови про Україну.

Не підлягає сумніву, що через територію України в минулому (обмежуємо свій аналіз періодом від монголо-татарської навали до кін. XVIII ст., тобто до часу посилення тенденцій капіталістичного розвитку) прохо-

² Ряд статей, присвячених східним кордонам Візантії, опубліковано у збірнику: Actes du XIVe Congrès international des études byzantines, Bucarest, 6-12 Sept. 1971.— București, 1974.— Vol. 1.— P. 207-314; 1975.— Vol. 2.— P. 297-450; Hess A. The Forgotten Frontiers: A History of the XVIth Century Ibero-African Frontier.— Chicago; London, 1978.

³ Hollander A. N. J. The Great Hungarian Plain. A European Frontier Area // Comparative Studies in Society and History.— London, 1962.— Vol. 3 (1960-1961).— P. 74-88.

⁴ McNeill W. H. Europe's Steppe Frontier, 1500-1800: A Study of the Eastward Movement in Europe.— Chicago; London, 1975; Wiczynski J. L. The Russian Frontier: The Impact of Borderlands upon the Course of Early Russian History.— Charlottesville (Va.), 1976; Shepard J. The Russian Steppe-Frontier and the Black Sea Zone.— 'Αρχαίου Πόντου; 'Αθήναι, 1979.— Vol. 35.— P. 218-237; Halperin Ch. J. Russia and the Golden Horde: The Mongol Impact on Medieval Russian History.— Bloomington, 1987.

⁵ Halecki O. The Borderlands of Western Civilization: A History of East Central Europe.— New York, 1952; Paszkiewicz H. The Making of the Russian Nation.— Chicago, 1963.

⁶ Варварцев Н. Н. Национализм в обличчє советологии: Критика современной буржуазной историографии Украины.— К., 1984.— С. 136; Майборода О. М. Критика сучасних буржуазних інтерпретацій взаємозв'язків Західної та Східної Європи доби феодалізму // Іст. дослідження. Історія зарубіжних країн.— К., 1985.— Вип. 11.— С. 60.

дили, та ще й досі проходить кілька важливих природних і антропогенних кордонів: *біологічний*, або, як тепер заведено говорити, екологічний, — між степом і лісом з проміжною смугою лісостепу; *гідрографічний* — Великий європейський вододіл між басейнами Чорного і Балтійського морів; *соціально-економічний* — між кочівництвом і осілістю; *етноконфесійний* — між слов'янами-християнами і тюрками-язичниками, пізніше мусульманами; та, в результаті, *етнокультурний* — між, загалом кажучи, культурою Заходу і культурою Сходу. При такій насиченості кордонами можна цілком погодитися з думкою, що по території України проходив, рухаючись залежно від політичних обставин, також *Великий кордон*; котрий, як вже згадувалося вище, прокладають по цілій земній кулі.

Ще одна обставина: сама назва «Україна», яка замінила стародавню назву «Русь», не що інше, як втілення Великого кордону: Україна — край, країна, окраїна, окраїна одного світу, протиставленого іншому⁷. Та хоча Україна — це окраїна, прикордонна територія, досі ніхто не намагався пристосувати вже опрацьовану специфічну методику вивчення історії кордону до історії, етнографії, культури України. Цілком непристойним вважається згадувати, що розташований у серці сучасної України Київ був протягом багатьох століть прикордонним містом, містом Великого кордону, містом на межі степу. Те, що прекрасно усвідомлював, зокрема, основоположник західноєвропейського українознавства француз Г. Левассер де Боплан, пишучи в 1651 р. трактат про Україну на кордоні, далші покоління дослідників досить легковажно знехтували.

Фактична відсутність українського етноцентризму (при всіх намаганнях його створити) і, в результаті, питоми українських схем суспільно-політичної історії та історії культури, які насправді балансують між європо- і москвоцентризмом, довела до того, що в українських гуманітарних науках переплуталися сторони світу. Тому для українських істориків Схід — це часто Візантія або Московія (явне перенесення європоцентричного стереотипу на український ґрунт), Північ та Південь відсутні. Ототожнюючи Схід з територією поширення культур і цивілізацій Азії, ми розуміємо під ним все те, що було на схід та південний схід від України.

Вивчення кордону ясно говорить про необхідність застосовувати двоплановий аспект: треба аналізувати, по-перше, етнокультурні умови і взаємовідносини в зоні, що прилягає безпосередньо до самого кордону (його звичайно розуміють як політичний), по-друге — аналогічні умови і взаємовідносини в гінтерланді, деколи далекому, — тобто на тій території, відблиски якої частково сягали прикордонної смуги. Для середньовічної України прикордонна територія — це степи Право- і Лівобережжя; гінтерланд — західноукраїнські землі, до деякої міри Литва і Польща як репрезентанти Заходу. Для того боку кордону гінтерланд — це, відповідно, Крим, Причорномор'я, а далі Мала Азія як носії культур і цивілізацій Сходу. Логічним наслідком такого підходу буде ставлення до найближчих до Великого кордону культур як до периферійних відносно глибинних центрів цивілізацій Європи і Азії.

На двоплановий (пограничний — гінтерланд) кордон в історіографії ди-

⁷ Наївними виглядають спроби ідентифікувати, також територіально, топоніми «Україна» і «Руська земля» ще в домонгольському періоді. Див.: К и ш Ю. Мілленієм християнізації України і проблеми історичної термінології: [Резюме] // Укр. історик (Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен). — 1988. — № 1—4. — С. 228.

вилися і дивляться по-різному. Можна визначити дві полярні тенденції. Перша концепція — майже повний ізоляціонізм: кордон — це бар'єр між Руссю, пізніше Росією, і Сходом, до того ж Сходом не тільки мусульманським (що, врешті-решт, можна зрозуміти), але також християнським передньоазійським. Представники таких крайніх поглядів є в російській, а також в українській науці. У наш час Д. Лихачов (але не лише він) стоїть на точці зору різкого ізоляціонізму і автохтонізму, заперечуючи будь-які позитивні моменти в контактах культури Русі з культурами Сходу — як християнськими, так і мусульманськими, деколи, правда, роблячи винятки для Візантії (забуваючи, мабуть, при цьому, що культура Візантії була синкретичною, альяжем Сходу і Заходу)⁸. В ділянці історії мистецтва таких поглядів дотримувався російський вчений М. Воронін. В українській літературі про українсько-тюркську несумісність широко писав політолог Ю. Липа — він заперечував будь-які українсько-тюркські контакти (у позитивному розумінні) через нібито «психічну неохоту»⁹. Липа мав попередників — М. Грушевського та О. Терлецького¹⁰. Грушевський, признаючи, що український народ формувався в постійному сусідстві з тюрками, вважав, що в монгольській період тюрки, які проживали в межах Русі, повернулися назад у степи, не залишивши помітних слідів в українському етнічному типі¹¹. Для всіх представників ізоляціонізму і несумісності велику роль відіграють питання національного престижу.

Протилежна тенденція — відомі положення євразійської школи, що розглядають суспільну і культурну історію Росії та всієї Східної Європи майже тільки з позицій впливу Сходу, починаючи від впливу скіфського, а кінчаючи тюркським. Г. Вернадський свого часу запропонував вважати Русь не східною окраїною Європи, а західною окраїною Азії¹².

Існує ще й третя, середня, точка зору, найменш популярна. Наведу думку Михайла Драгоманова: «Скажіть мені, що таке «національні святощі»? З чого вони складаються? Що в «українських національних святощах» є свого питомого, а що візантійського, арабського, перського і загальнокультурного?»¹³.

Здається, полярність і непримиренність поглядів продиктована не лише захопленням якоюсь апріорною концепцією вищого рангу, але також недостатньою вивченістю фактичного матеріалу. Про те, що проблему Великого кордону в нас ще не поставили, вже мовилося.

⁸ Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы. — М., 1979. — С. 11. Тут автор підкреслює «особливу здатність Давньої Русі чинити опір Азії».

⁹ Липа Ю. Призначення України. — Львів, 1938. — С. 140—145.

¹⁰ Терлецький О. Україна заборолом культури й цивілізації перед степовиками. — Львів, 1930.

¹¹ Грушевський М. Очерк истории украинского народа. — 3-е изд., доп. — К., 1911. — С. 13, 29. Свої погляди на роль кочовиків Грушевський виклав у статті «Степ і море в історії України», що мала побачити світ у збірнику «Полуднева Україна» 1931 р. Збірник з друку не вийшов, а в коректурному примірнику частини збірника, яка зберігалася у бібліотеці М. Максименка, статті Грушевського немає. Про основні тенденції статті див.: Оглоблін О. П. Буржуазна історична школа Довнар-Запольського: До генези блоку російського великодержавництва й місцевого націоналізму в українській історіографії // Зап. Іст.-археограф. ін-ту. — 1934. — № 1. — С. 165.

¹² Вернадский Г. В. О движении русских на Восток // Науч. ист. журн. (СПб.). — 1914. — Т. 1 (1913), вып 2. — С. 54.

¹³ Висловлювання наводжу за виданням: Окуневський Я. Михайло Драгоманов // Окуневський Я. Листи з чужини. — Львів, 1902. — Т. 2. — С. 247.

У статті постараємося звернути увагу як на існуючі прогалини в етнокультурному вивченні кордону, так і на можливості їх заповнення.

Кілька слів про методику. Теоретично все має дуже простий вигляд. Ми добре знаємо класифікацію і термінологію об'єктів, наприклад, етнографічного дослідження — поділ матеріальної та духовної культур на різні групи й підгрупи, вивчення, скажімо, народного сільського господарства, мисливства, рибальства, ремісничих промислів, транспорту, поселень, одягу і т. ін. Немає нічого легшого, ніж скласти анкету для обох сторін кордону, вивчити, що там питомо своє, власне, а що прийшло з іншого боку кордону, спроектувати всі відомості на історико-етнічний фон, підбити підсумки і зробити висновки.

Але саме тут починаються зовсім не теоретичні, а цілком практичні труднощі. Через погане вивчення даних питань (у плані історичної етнографії другої пол. XIII—XVIII ст. та в плані етнографічного компаративізму) треба звертатися безпосередньо до письмових і матеріальних джерел. Джерел для таких досліджень по український бік кордону не надто багато, і вони не можуть відповісти на всі питання уявної анкети. Ще гірше, якщо не катастрофічно, стоїть справа з джерелами для іншого, тюркського боку кордону: архівних джерел мало, їх видано — переважно в Туреччині — в дуже обмеженому обсязі. У розпорядженні сучасного дослідника є здебільшого мемуари нечисленних мандрівників, звіти дипломатів, трохи залишків матеріальної культури — ось, мабуть, і все. Попереду ще велика праця для збору елементів потрібних відомостей. Визбирувати їх доводиться буквально крупинками. Далі ми викладемо, що дає такий збір матеріалів для вивчення прикордонної смуги. Набагато краще становище у вивченні далекого гінтерланду — тут, навпаки, безмежна кількість загального матеріалу, в якому легко потонути, визбираючи, знову крупинками, необхідні відомості.

Спершу про політичний фон, про політичну степову межу і про те, чи існувала вона взагалі. Великий кордон середньовічної України не був кордоном у політично-адміністративному розумінні, як, наприклад, кордон між німецькими князівствами, де не лише кожне село, але й дослівно кожне поле, двір, дерево педагантично враховували, і вони могли стати причиною прикордонної суперечки. Степовий кордон на Україні — це дві зони реального політичного і воєнного впливу, слідом за якими, а деколи і попереду яких «просувалося» народногосподарське використання територій, часто навіть всупереч бажанням політичної влади¹⁴. Ці зони впливу лише з сер. XVII ст. почали оформлятися у вигляді, сказати б, юридичних кордонів, щоб остаточно стабілізуватися наприкінці XVIII ст., коли Росія вийшла на береги Чорного моря.

Степова і лісостепова зони України пережили протягом п'яти з половиною століть кілька припливів і відпливів кордону. Максимально просунувся Великий кордон на північ, коли в безпосередньому підпорядкуванні Золотої орди опинилися не лише степи, пристепова смуга, але й Київське князівство. За кілька десятиріч своєрідної литовської «реконквісти» (приблизно від 1362 р. до поч. XV ст.) литовці докотилися на Правобережжі до Чорного мо-

¹⁴ Див.: Дашкевич Я. Р. Проблема вивчення степового кордону Поділля (кінець XV—XVI ст.) // Тези доп. другої Вінницької обл. іст.-краєзн. конф. — Вінниця, 1984. — С. 7—8.

ря, зайнявши Дністровсько-Дніпровське межиріччя і до фундаментів знищивши по дорозі золотоординську осілість з кількома містами включно, але зберігши кочівництво в приморській зоні. Дальший відплив Великого кордону на північ припадає на останню чверть XV — поч. XVI ст. — після включення Криму і ряду опорних пунктів (устя Дніпра, Дністра, Дунаю) до складу Османської імперії. Це був період, коли Туреччина, охоплена маниєю величності, вважала цілу Східну Європу своєю сферою впливу: тоді виникали плани походів на Київ, на Астрахань, які, зрештою, реальних результатів не дали¹⁵. На південь Великий кордон як на Лівобережжі, що протягом довгого часу було заповідним краєм кочовиків, так і на Правобережжі просувався зі своєрідними «сезонними коливаннями» та прониканням спершу форпостів народної й військової колонізації (козацтво). Новий відхід Великого кордону на північ — після 1672 р. на Правобережжі, коли його перетворено на васальне щодо Порти українське гетьмансько-князівство. І, нарешті, останній етап «реконкісти» (вона захопила, правда, також території, які ніколи не входили до складу Київської держави) почався 1700 р. та закінчився, знову не без «сезонних коливань», ліквідацією Кримського ханства у 1783 р. і Ясською умовою 1791 р. Великий кордон, припинивши своє існування політично, зберігався, однак, ще майже півтора століття в матеріальній і духовній культурі деяких етносів Північного Причорномор'я.

У який спосіб формувалася етнічна ситуація при всіх коливаннях Великого кордону? Панівні етноси: український — північніше, тюркський, конкретніше татарський, пізніше кримсько-татарський зі спорідненими ногайським, буджацько-татарським — південніше, очевидно, підлягали припливам і відпливам, зберігаючи основну базу в гінтерланді або мігруючи на схід (як трапилося з ордами північно-західного Причорномор'я в 1771 р., коли вони переселилися на Кубань, і з приазовськими ногайцями, правда, вже за межами досліджуваного періоду — в 1840-х рр.), на південь (золотоординське населення в Добруджі в другій пол. XIV ст., буджацькі татари наприкінці XVIII ст., частина кримських у 60-х рр. XIX ст.). Але межа між панівними етносами не була непроникним бар'єром: на північ невимушено (у зв'язку з міжусобицями в Золотій орді, наприклад) або вимушено (як полонені) мігрували татари, що утворили скупчення осілих, міських татар Волині, а також колонії на військовому праві в межах тієї ж Волині, Білорусії, Литви (з другої пол. XVII ст. їх звать липками). Менше відомо про те, що татари кочували в межах литовської сфери впливу на Правобережжі в сер. XVI ст.¹⁶, кочували, врешті, в степових регіонах держав гетьманів Богдана Хмельницького і Петра Дорошенка в другій пол. XVII ст.

¹⁵ Див.: Kortepeter C. M. Ottoman Imperialism During the Reformation. Europe and the Caucasus. — New York, 1972; про київський напрям: Абрагамович З. Старая турецкая карта Украины с планом взрыва днепровских порогов и атаки турецкого флота на Киев // Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы. — М., 1969. — Т. 2. — С. 86—87. Про характер турецьких кордонів: Kiessling H. J. Betrachtungen über Grenztradition und Grenzorganisation der Osmanen // Scientia. Ser. VII (Milano). — 1969. — Vol. 104, N 691—692. — P. 649—659.

¹⁶ Крип'якевич І. Матеріали до історії української козащини // Жерела до історії України-Руси. Т. 8. — Львів, 1908. — Т. 1. — С. 26—27 (про плату з пастухів-мусульман у 1554 р.).

Українське населення зберігалось з часів Київської держави у кримських поліетнічних містах (ще у 1638 р. 12 українських дворів у Кафі¹⁷); воно, мабуть, протрималося ще деякий час біля Дністрового і Дніпрового лиманів (т. зв. Семенові люди¹⁸), а також на річкових переправах після встановлення там османського панування¹⁹. Крим і Туреччина поглинули велетенську масу українських полонених (за нашими попередніми підрахунками лише від поч. XV до сер. XVII ст. близько двох мільйонів осіб). Про численних полонених українців у Криму повідомляє, наприклад, турецький мемуарист Евлія Челебі в другій пол. XVII ст.— тоді припадало чотири невільники на одного татарина. Траплялося й добровільне переселення за Великий кордон — наприклад, козаків післямазепинських часів²⁰ чи запорожців після зруйнування Січі Катериною II.

У конфесійному плані: українці — православні; татар-язичників (є сліди якраз поганської міграції в Литву таких груп татар, що намагалися уникнути ісламізації в Золотій орді) замінили мусульмани.

Татари не були єдиними кочовиками на південь, чи, докладніше, на південний схід від Великого кордону. В першій пол. XVII ст. в донецьких степах з'явилися калмики-буддисти, що завзято ворогували з татарами-мусульманами. У цьому регіоні калмики кочували до кін. XVIII ст.

Етнічна історія меншостей (української на півдні²¹, татарської на півночі) складала по-різному. Українців асимілювали, значну частину насильно ісламізувавши. Про це свідчить звіт 1476 р. паші Емінека, який захопив Південний Крим та Дніпровий лиман²²; про це говорить зникнення українських дільниць Кафи та збільшення тої кримської етнічної групи, що стала відомою

¹⁷ Berindei M., Veinstein G. La présence ottomane au sud de la Crimée et en mer d'Azov dans la première moitié du XVIe siècle // Cahiers du monde russe et soviétique (Paris).— 1979.— Vol. 20, fasc. 3-4.— P. 394, 397; Veinstein G. La population du sud de la Crimée au début de la domination ottomane // Mélanges en honneur de Ö. L. Barkan.— Paris, 1980.— P. 236, 240, 248; Fisher A. The Ottoman Crimea in the Mid-Seventeenth Century: Some Problems and Preliminary Considerations // Harvard Ukrainian Studies (abbr.— HUS) (Cambridge, Mass.).— 1979-1980.— Vol. 3-4, part 1.— P. 222-223, 225-226. З давніх праць: Юргевич В. Устав для генуезских колоний в Черном море, изданный в Генуе в 1449 году // Записки Одесского общества истории и древностей (далі — ЗООИД).— 1863.— Т. 5.— С. 827.

¹⁸ Семенові люди — потомки військового населення з часів київського князя Симеона Ольговича (50-60-ті рр. XV ст.) на південних межах Київського князівства. Їх перебування відбилися в назві Семенів Ріг (коса при з'єднанні лиманів Південного Бугу і Дніпра) та в легенді про козацького отамана Семена, який поселився у цих місцях нібито у XIV ст. Про легенду див.: [Мышецкий С. И.] История о казаках запорожских как оные издревле зачалися...— Одесса, 1851.— С. 1—4.

¹⁹ Козловский А. А. Этнический состав оседлого населения Южного Поднепровья в IX—XIV вв. // Земли Южной Руси в IX—XIV вв.: История и археология.— К., 1985.— С. 62—71. З давніх праць: Срезневский И. И. Русское население степей и южного поморья в XI—XIV вв. // Изв. имп. Акад. наук по отд. русс. яз. и словесности (СПб).— 1860.— Т. 8.— Кол. 313—320.

²⁰ Андр [иевский] А. К истории пограничных наших сношений с Крымским ханством: Путевой журнал секунд-майора Матвея Миронова, в командировку его к крымскому хану, 1755 года // Киевская старина (далі — КС).— 1885.— Т. 11, № 2.— С. 342—343, 349—351, 353.

²¹ Див.: Studien zum Minderheitsproblem im Islam.— Wiesbaden, 1982 (Bonner Orientalistische Studien.— [S. n.] — Bd. 27). З давніх праць: Скабаланович Н. Религиозный характер борьбы османских турок с греко-славянским миром (до взяття Константинополя в 1453 г.) // Христианское чтение (СПб).— 1878.— Ч. 1.— С. 445—480; его же. Политика турецкого правительства по отношению к христианским подданным и их религии: От завоевания Константинополя до конца XVIII ст. // Там же.— Ч. 2.— С. 423—464.

²² Bennigsen A., Boratav P. N., Desaiue D., Lemerrier-Quellejeay C. h. Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı.— Paris, 1978.— P. 33—38.

під назвою татів (греки, українці, черкеси, західні європейці, навернені на іслам і тюркізовані). Українські раби-чоловіки вимирали (якщо не приймали іслам), жінки ставали рабинями, наложницями, деколи дружинами, що не могло не відбитися на антропологічному типі кримсько-татарської аристократії, а також татарського (і турецького) міського населення Південного і Середнього Криму. Можливо, що вступу, зокрема в Дністровсько-Дніпровському межиріччі, умови деколи склалися кращі. У всякому разі, інакше не можна пояснити збереження українських топонімів на південному боці Великого кордону (наприклад, в польській дипломатичній нотатці 1567 р.²³; на карті Г. Боплана поселення Андріїв далеко від Південного Бугу²⁴). В сер. XVIII ст. українці становили вже значний відсоток населення Дністровсько-Дніпровського межиріччя, так званої Ханської України; були й такі, що влилися до складу ногайців Аккерманського аулу²⁵.

Кілька століть спілкування українців і татар у межах Кримського ханства не минули безслідно. В Евлії Челебі збереглося дуже цінне свідчення, що шанування діви Марії, матері Ісуса, «пророка козаків», проникло до монастиря дервішів у Ак-Мечеті (сьогоднішній Сімферополь)²⁶. Посередництво українських невільників у даному випадку не підлягає сумніву.

Татарське населення, зокрема те, що проживало на військовому праві в Україні та Білорусії, зберігало етноконфесійну автономію. Розпорошені полонені асимілювалися швидко. У 1672 р. через національно-релігійні утиски з боку поляків татари-липки збунтувалися, перейшли до турків, які якраз тоді захопили Поділля, а в 1699 р. частина татар мігрувала в Добруджу. Однак залишилися дрібні поселення на Волині, які поступово асимілювалися (рештки зникли вже у XX ст.). У Білорусії і на північно-східних окраїнах сучасної Польщі релікти татар втратили мову, але зберегли досі почуття своєї національно-релігійної ідентичності. Татарське населення, кількість якого визначити неможливо, асимілювалося в Степовій Україні — чи в козацькому середовищі, чи серед українських поселенців Північного Причорномор'я, про що свідчить тюркський прошарок української антропомії, а також дані гематологічних досліджень²⁷.

Калмики переважно мігрували на південний схід, але частина з них, наприклад чугуївський калмицький козацький полк, християнізувалася й українізувалася.

І українці, і татари виявилися етносами, дуже місткими для чужоземних елементів, асимілюючи їх без помітної «шкоди» для свого етнічного складу²⁸.

²³ Zborowski, P. Relacja poselstwa... do Turcji w r. 1568 // Podróże i poselstwa polskie do Turcji... / Wyd. J. I. Kraszewski. — Kraków, 1860. — S. 81.

²⁴ Див. думку про це поселення: Петрунь Ф. О. Степове Побужжя в господарським та військовим укладі українського пограниччя: Замітки до Броневського та Боплана // Журн. наук.-дослідчих катедр м. Одеси. — 1926. — Т. 2, № 2. — С. 102.

²⁵ Скальковскій А. История Новой-Сечи или последнего коша запорожского. — 2-е изд., испр. и значит. умнож. — Одесса, 1846. — Ч. 1. — С. 66—68; Лебединцев А. Г. Ханская Украина // ЗООИД. — 1913. — Т. 31. — С. 1—22. Про українців серед ногайців див.: Корнис И. Несколько слов о ногайцах в Мелитопольском уезде Таврической губернии // Листки О-ва сельск. хоз-ва Южной России на 1839 г. (Одесса). — 1839. — № 5—6. — С. 362.

²⁶ Evliya Çelebi. Seyahat name. С. 7. — İstanbul, 1928. — P. 640. — Араб. графікою; польський переклад: Ewlija Czelebi. Księga podróży: Wybór. — Warszawa, 1969. — S. 301; примітка З. Абрагамовича: Указ. работа. — С. 446—447.

²⁷ Данилова В. И. Гематологическая типология и вопросы этногенеза украинского народа. — К., 1971. — С. 100.

²⁸ Про українців див.: Jabłonowski A. Zasielenie Ukrainy // Ateneum (Warszawa). — 1888. — Т. 1. — S. 309—311.

З обох сторін Великого кордону існували ще колонії інших, нечисленних етносів. Етноконфесійне становище їх було подібне, незважаючи на різницю етнічного оточення. Вони зберігали етноконфесійну автономію різноманітної структури. Тут були євреї (їх набагато більше з північного боку кордону), караїми, вірмени. Греки і черкеси (частково тюркофони), які зберігали своє етнічне обличчя в Криму, досить швидко втрачали його на Україні (крім ніжинської грецької колонії). Роль верховної, панівної нації відігравали в один час на Україні поляки і пов'язані з ними інші католики — аналогічне місце зайняли турки-османи Південного Криму, Дніпрового еялету (провінції), пізніше Хотинської раї, Подільського еялету. Доля панівних націй з обох сторін Великого кордону склалася подібно: вони відпливли до гінтерландів або поступово асимілювалися (часто не без завязого опору, як, зокрема, правобережні поляки) після перемини політичної ситуації.

У міркуваннях про етноконфесійну структуру не торкаємося ще ряду чужих етнічних вкраплень з обох боків Великого кордону, як не торкаємося і романської (молдавської) народної (біля усть рік²⁹) та штучної колонізації, а також інших видів штучної колонізації, яку проводив російський уряд в другій пол. XVIII ст.

Близьким до проблеми етноконфесійних відносин є питання про етнолінгвістичну ситуацію. З цього та другого боку Великого кордону найпоширенішими були українська і татарська мови, обидві вони у певний період були під сильним впливом мов панівних націй — польської і турецької. Українські лексичні вкраплення виявлено вже в такій типово кримсько-татарській пам'ятці, як *Содех Сутанікус* (1330). Турецькі урядові особи, члени комісії для, зрештою нереалізованої, делімітації кордону листувалися в 1540-х рр. з польською стороною по-українському. Турок, польський агент, писав у цей же час донесення з Аккермана по-українському³⁰. Широко відомі листи і ярлики кримських ханів XV — першої пол. XVI ст., складені малограмотною, але цілком зрозумілою українською мовою. Деякі татарські хани добре говорили по-українському³¹. Українська мова, як прикордонна *lingua franca*, поширювалася у XVII ст. до Астрахані включно, де її вживали татари³². З іншого боку, ряд гетьманів (Б. Хмельницький, П. Дорошенко) і полковників досить вільно говорили по-татарському. Один з організаторів козацтва, черкаський староста Остафій Дашкевич (сер. XVI ст.) часто проникав у коші кочовиків, прекрасно володіючи татарською мовою, — ні разу його не схопили. Умови прикордоння, щоденні контакти сприяли проникненню численних татаризмів до української мови; протиприродними виглядають спроби — вони почастишали останнім часом — оголосити польську, російську, а навіть угорську мови посередниками у цьому процесі. Можливо, є під-

²⁹ Весела З. Турецкий трактат об османских крепостях Северного Причерноморья в начале XVIII в. // Восточные источники... — Т. 2. — С. 122.

³⁰ Дашкевич Я. Р. Турецьке дипломатичне листування українською мовою в 40-х рр. XVI ст. // *Slavia* (Praha). — 1969. — Seš. 1. — S. 110—118; 1971. — Seš. 2. — S. 246—249; D a s h k e v y c h J. A Turkish Document from the Mid-Sixteenth Century: On the Origin of the Ukrainian Cossacks // *HUS*. — 1977. — Vol. 1, N 2. — P. 211—224.

³¹ Величко С. Сказаніе о войнѣ козацкой з поляками // *Пам'ятки українського письменства*. — К., 1926. — Т. 1. — С. 25.

³² Evliya Çelebi. Seyahat name. — P. 812; рос. переклад: Эвлия Челеби. Книга путешествия: Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века. — М., 1979. — Вып. 2. — С. 133; Коментар А. П. Григорьева // Там же. — С. 234.

стави говорити про поєднання західних та східних елементів в українській дипломатиці (способі написання документів) часів Богдана Хмельницького³³.

Висновок: Великий кордон, без сумніву, був кордоном в етноконфесійному та етнолінгвістичному планах, але його контури постійно розмивалися як з одного, так з другого боку. Непроникливого бар'єра не було.

Переміщення Великого кордону то на північ, то на південь, про які ми говорили раніше, найкраще свідчать, що це не був спокійний кордон. Це був кордон у вогні. Приблизно до сер. XVI ст. заграва пожеж освічувала майже тільки північну зону прикордоння, зрештою, не лише прикордоння, але й гінтерланду. Пізніше — після зміцнення козацтва — заграва почала освітлювати також південну зону кордону, кидаючи відблиски на далекий гінтерланд, включаючи Варну, Стамбул, Трапезунд. Здавалося, що кордон горів завжди, викликаючи непримиренні протиріччя, постійну ворожнечу, потік взаємних обвинувачень, які не припинялися, постійний крутіж відплатних дій. Не підлягає сумніву, що для Кримського ханства походи за здобиччю та ясиром перетворилися у справжній промисел, який деколи компенсували подарунки польського короля, московського великого князя чи царя. Всі ці явища можна було б поставити на тверду статистичну основу, можна було б показати конкретно, скільки років та з якою інтенсивністю горів Великий кордон. Але це завдання історики поки що не виконали. Ми маємо переліки татарських нападів на Україну, але повний каталог татарських нападів ще не складено; маємо яскраві описи козацьких сухопутних та морських походів у Буджак, на Перекоп, у Крим, морських експедицій на західне і південне побережжя Чорного моря, але повного списку їх все ще немає. Досі не можемо сказати докладно, скільки років Великий кордон був справді у вогні, перетворюючись у розпечений бар'єр, і на скільки років пристрасті стихали. Але те, що вони справді стихали, — з різних причин, — ми вже знаємо цілком певно.

На Лівобережжі вогонь пригасав унаслідок воєнних заходів російського уряду — просування чимраз далі на південь засічних ліній. На Правобережжі деколи впливали на стан справ заходи литовсько-польської сторони, які стали ефективнішими в період розвитку і зміцнення українського козацтва. Та це не був єдиний метод гасіння прикордонної війни. У 1626 р. запорозькі козаки з'явилися в Криму як союзники хана, що збунтувався проти турецького султана. У 1648—1651 рр. кримські татари стають союзниками Б. Хмельницького. У 60—70-х рр. XVII ст. ролі міняються часто: татари ідуть на допомогу гетьманові П. Дорошенкові на Україну, козаки рушають з подібною метою в Крим³⁴. Події йдуть одна за одною: виникнення протурецької і протатарської орієнтації у частини козацької верхівки, перенесення Січі на турецьку і татарську території — до Олешок (біля Дніпрового лиману) чи за Дунай. Перелік таких прикладів можна продовжити.

Висновок: Незважаючи на тривалі воєнні пожежі, Великий кордон не був герметичним бар'єром, що перешкодив би утворенню воєнно-політичних союзів.

³³ Riedlmayer A., Ostapchuk V. Bohdan Xmel'nyckyj and the Porte: A Document from the Ottoman Archives // HUS.— 1984.— Vol. 8, N 3-4.— P. 465.

³⁴ Приклади: Д о р о ш е н к о Д. Гетьман Петро Дорошенко: Огляд його життя і політичної діяльності.— Нью-Йорк, 1985.— С. 74, 78—79, 90, 101, 353, 367, 380, 383.

Дальше кардинальне питання, на яке хочемо звернути увагу,— це співвідношення кочівництва і осілости двох нібито цілком непримиренних способів життя і протилежних соціально-економічних моделей.

Кочовий спосіб життя, без сумніву, був типовим для південного і південно-східного прикордоння. Він панував у Північному Причорномор'ї, на Лівобережжі, в Степовому Криму. Гінгерланд — південнокримський, балканський, малоазійський — це переважно седентаризація. Через бідність джерел ми не дуже ясно уявляємо собі, як проходив поступовий перехід від кочівництва до осілости в степу, але те, що цей довгий процес був безперервним і стимулювався північним прикордонням, добре розуміємо. Про золотоординські поселення, які проіснували до 60—90-х рр. XIV ст., вже мовилося. Степовий Крим поступово покривався постійними поселеннями. До переходу Буджака і Єдисану (Ханської України), тобто частини південно-західного Причорномор'я, під російську владу ця територія була покрита десятками татарських, а також українських і молдавських сіл³⁵. Подібною була картина наприкінці XVIII ст. на сучасній Херсонщині. Навіть, здавалося б, найменш схильні до осілости ногайці Приазов'я почали у XVIII ст. ставити постійні зимівники, формувати власні села (наприкінці XVIII ст. там було 71 поселення) — їх притягав протоміський центр Ногайськ (біля пізнішого Бердянська)³⁶.

Про те, що кочівництво поширилося також на північну сторону кордону (в Київському князівстві XV ст., під захистом Литви у XVI ст., на території Гетьманщини) вже мовилося. Можна ще раз згадати, що серед буджацьких татар — ногайців Аккерманського аулу, кочовиків, які після 1768 р. розпорошилися по Бессарабії, Криму, Подонні, були також українці за походженням.

У науковій пресі недавно з'явилася твердження про те, що донські козаки спершу були кочовиками³⁷. Не беремося розглядати це питання відносно донського козацтва (у його середовищі значно сильніше проявлявся тюркський, нехристиянський елемент), але повинні сказати, що серед українського козацтва такі риси не простежуються. На північному боці Великого кордону проявилася, однак, інше явище, яке ми схильні пояснити близькістю класичного кочівництва — широкомасштабне вівчарство, тваринництво, розведення коней. Рівень відгінного тваринництва Поділля можна проілюструвати численними фактами: Б. Претвича, староста з Бара, доставляв у 1544—1546 рр. до Пруссії велику кількість турецьких коней, телят, корів і биків, а також турецьких курдючних овець³⁸. 1567 р. польська сторона виступила з претензіями до турецької за захоплених овець 175 тисяч, ро-

³⁵ Томилов. Топографическое описание доставшихся по мирному трактату от Оттоманской порты во владения Российской империи землям 1774 г. // ЗООИД.— 1868.— Т. 7.— С. 166—198.

³⁶ А [ндреевский] И. Путевые заметки при объезде Днепровского и Мелитопольского уездов в 1835 г. // Листы О-ва сельск. х-ва Южной России.— С. 315—332; Корнис И. Несколько слов...— С. 358—366; Варнеке О. Класова боротьба серед ногайців на початку XIX ст. // Східний світ. X.— 1930.— № 12.— С. 157—162.

³⁷ Никитин Н. И. О происхождении, структуре и социальной природе сообществ русских казаков XVI—середины XVII в. // История СССР.— 1986.— № 4.— С. 169.

³⁸ Veinstein G. L'occupation ottomane d'Oçakov et le problème de la frontière lituano-tatare, 1538-1544 // Passé turco-tatar — présent soviétique: Études offertes à A. Bennigsen.— Louvain; Paris, 1986.— P. 152. Однак автор робить фальшиві висновки, що всі ці поставки — воєнна здобич Б. Претвича.

гатої худоби 64 тисячі, коней понад 9 тисяч³⁹. Також козаки захоплювали великі отари овець та іншої худоби (1666, 1671 рр.) і переводили на свій бік⁴⁰. Ще в 1830-х рр. (відомості з мемуарів А. фон Бера) протягом кількох днів на степових окраїнах Поділля вирізували до 30 тисяч овець, висушуючи м'ясо на сонці⁴¹.

Висновки: Немає підстав протиставляти осілість і кочівництво в приграничних зонах Великого кордону: вони не протидіяли одне одному, а взаємно доповнювалися. Бар'єра не було.

До того як перейти до прикінцевої частини статті, коротко зупинимось на ще одному характерному явищі прикордонного життя — на козацтві. Мабуть, це треба зробити, передусім, тому, що в західній літературі останніх років почастишали спроби проводити паралелі між українським і російським козацтвом, з одного боку, та іншими, так званими вільними об'єднаннями. В.-Г. Мак-Нілл, наприклад, одним подихом говорить про бразильських бандієрантів, козацькі орди (його термін) та бурських командос⁴². Лінда Гордон (праця також 1983 р.) проводить ще інші «піратсько-бандитські» аналогії⁴³. Не збираємося зупинятися на цих теоріях, побудованих на досить поверхових асоціаціях, але згадуємо про них тому, що на їх виникненні — невідомо котрий вже з черги раз — відбилася недослідженість проблеми Великого кордону в нашій історіографії.

Про генезу українського козацтва написано дуже багато, існує ряд патріотичних і непатріотичних гіпотез. Не підлягає сумніву, що сам термін тюркський — вперше його засвідчує згаданий вже Codex Sumanicus у такому фонетичному оформленні, яке свідчить, що слово потрапило до кодексу при посередництві української мови. Попередниками козаків часто вважають давньоруських бродників, але таке припущення обгрунтоване слабо. Є ознаки того, що слово «бродник» — калька з іранської, а сам термін пов'язаний більше з торговельною діяльністю і означає щось на зразок «лоцмани степових караванів»⁴⁴. Здається, є більше підстав бачити попередників українських козаків у тих особисто вільних людях, яких збирав у свої полетнічні дружини золотоординський темник Ногай наприкінці XIV ст. Ці загопи склалися не з тюрків — були в них алани, готи, черкеси й українці, що діяли, очевидно, на південному боці Великого кордону. Так чи інакше, ідея козацтва народилася в степу і, поєднавшись з давно використовуваним інститутом прикордонного військового населення (можна згадати, наприклад, чорних клобуків Київської держави), почала реалізуватися на північному боці Великого кордону, досить швидко кристалізуючи власну національну і конфесійну ідеологію (саме її були позбавлені бразильські бандієранти, бурські командос й інші формування). Підкреслюємо: національне і конфесійне забарвлення, бо, незважаючи на різноманітність

³⁹ Summariusz szkód od Tatar uczynionych przed gody in anno 1566 et in anno 1567 przez p. Brzeskiego spisany // Podróże i poselstwa polskie do Turcji...— S. 81.

⁴⁰ Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко...— С. 78, 367.

⁴¹ Behr A. von. Meine Reise durch Schlesien, Galicien, Podolien nach Odessa, der Krimm, Konstantinopel...— Leipzig, 1834.— Bd. 1.— S. 79.

⁴² McNeill W. H. The Great Frontier...— P. 68.

⁴³ Gordon L. Cossack Rebellions: Social Turmoil in the XVIth Century Ukraine.— Albany, 1983.

⁴⁴ Прицак О. Деремела-бродники // International Journal of Slavic Linguistics and Poetics (The Hague).— 1965.— Vol. 9.— P. 82-96.

поліетнічних елементів, які влилися до запорозького козацтва, воно завжди виступало єдиним етнічним (український) і конфесійним (православ'я) фронтом як носій яскравих проявів національної самосвідомості. (Не треба приймати на віру повідомлення польських джерел кін. XVI — першої пол. XVII ст. про те, що запорожці — зборище людей різних національностей, наприклад турків, татарів, греків, німців. Польський уряд, намагаючись уникнути відповідальності за походи запорозьких козаків (формально польських підданих) на турецькі володіння, заперечував, що вони складаються з вихідців з України⁴⁵. Неправомірно робити висновок, що поширення східних елементів у одязі, зброї, тактиці, мові козаків автоматично доводить перевагу татар серед запорожців — як це роблять деякі історики⁴⁶). Все це важливе у зв'язку з проблемою української національної свідомості XVI — першої пол. XVII ст. (маю на увазі дискусію довкола книжки Т. Хинчевської-Геннел 1985 р.)⁴⁷.

Висновок: Так чи інакше, але виходить, що для переходу інституту козацтва з Півдня на Північ Великий кордон роль бар'єра не відігравав.

Нестабільні умови прикордоння сприяли збереженню в цьому регіоні незалежних або напівзалежних ефемерних державних формувань як західної, так і східної орієнтації: улус Ногай наприкінці XIII ст.; Запорозька Січ з цього або того боку степового кордону у XVI—XVIII ст.; Буджак, що довгий час грав роль нічиєї землі, не підпорядковуючись ні Туреччині, ні Криму; саме Кримське ханство з його досить частими проявами індепендентизму до Османської імперії.

А тепер коротко зупинимось на висновках, які можна зробити на підставі конкретного етнографічного і параєтнографічного матеріалу.

Про одяг. Для того, щоб завуалювати вплив тюркського Сходу на костюм заможних і середніх класів Польсько-Литовської держави, польська історіографія, виходячи знову з інтересів національного престижу, опрацювала гіпотезу про так звану «орієнталізацію смаків» шляхетської та міщанської верхівки України XVI—XVIII ст. При цьому використовували поверхові аналогії про орієнтальну моду, яка з'явилася в Західній Європі в період колоніальної експансії Англії, Франції, Іспанії, Португалії. Мовляв, у подібний спосіб, через Захід, у крайньому разі через Трансильванію, васально залежну від Османської імперії, східна мода нібито проникла до Польсько-Литовської держави і відбилася на зовнішньому вигляді магнатів та патриціату. Опрацьовуючи таку гіпотезу, історики і мистецтвознавці в один мент забули, що

⁴⁵ Тенденція перебільшувати поліетнічний характер козацтва випирає в працях: L u b e r S., R o s t a n k o w s k i P. Die Herkunft der im Jahre 1581 registrierten Kosaken // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas (Wiesbaden).— 1980.— Bd. 28, Heft 3.— S. 368—390; e j u s d. Die Herkunft von Zaporoger Kosaken des 17. Jh. nach Personennamen.— Wiesbaden, 1983. Див. критичні зауваження: S t r u m i n s k y B. A. The Origin of the Zaporoshian Cossacks: Apropos of a Recent Study // HUS.— 1985.— Vol. 9, N 1.— P. 182-197.

⁴⁶ S e a t o n A. The Horsmen of the Steppes.— London, 1985.— P. 32-34.

⁴⁷ C h y n c z e w s k a - H e n n e l T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do połowy XVII w.— Warszawa, 1985; e j u s d. The National Consciousness of Ukrainian Nobles and Cossacks from End of the Sixteenth to the Mid-Seventeenth Century // HUS.— 1986.— Vol. 10, N 3-4.— P. 377-392; G a w ł a s S., G r a ł a H. „Nie masz Rusi w Rusi“: W sprawie ukraińskiej świadomości narodowej w XVII w. // Przegląd Historyczny (abbr.— PH) (Warszawa).— 1986.— T. 77, zesz. 2.— S. 331—351; C h y n c z e w s k a - H e n n e l T. „Ruś zostawić w Rusi“: (W odpowiedzi S. Gawlasowi i H. Grali) // PH.— 1987.— T. 78, zesz. 3.— S. 535—546; G a w ł a s S., G r a ł a H. „I na Rusi robić musi“: T. Chynczewskiej-Hennel w odpowiedzi // PH.— T. 78, zesz. 3.— S. 547—556.

Схід, справжній Схід, був поряд і що фактично всі східні території Речі Посполитої протягом більш як трьох століть міцно входили до сфери його торговельного впливу, що якраз відтіля — з Туреччини, Ірану, деколи навіть з Індії, Єгипту — через Україну прибували пишні тканини, розкішний одяг, парфюмерія, інші предмети туалету⁴⁸. Вплив східної моди на українське і польське середовище був велетенський — у цьому плані цілком втрачалося відчуття близькості нібито постійно палаючого Великого кордону. Характерно, між іншим, що торговельні каравани зі Сходу приходили на Україну постійно, незалежно від воєнних дій. Схід у побуті панував до XIX ст. включно. Один з мандрівників (К.-Б. Феєрабенд) у 1798 р. відзначив, що Кам'янець-Подільський — це головний склад найрізноманітніших турецьких, левантійських, перських товарів⁴⁹. Перелік східних товарів, що приходили на Україну, охоплює десятки найменувань⁵⁰. Французький граф А. де ля Гард де Шамбона записав у 1818 р., що одяг подільської шляхти — східний⁵¹. За східними взірцями на Україні засновували у XVIII ст. мануфактури, що виготовляли золототкані шовкові пояси. Подільські селянки ще на поч. XIX ст. з великим вдовolenням носили жовті черевики, запозичивши цю моду від татар⁵².

Мабуть, у всіх перед очима зовнішній вигляд запорозького козака: адже він одягнений у типово східний костюм⁵³, а зовнішня імітація орієнтального вигляду дійшла до перенесення живцем мусульманської зачіски — козацького чуба (оселедець), який у християнському середовищі цілком втрачав свій мусульманський ритуальний зміст...

Елементи Сходу і Заходу контрастно чергувалися з обох сторін Великого кордону. Турки принесли на свої чорноморські території методи західного фортечного будівництва⁵⁴. Козаки на приналежній до них степовій території Запорозьких Вольностей ставили типові для кочовиків шалаші — катраги з повсті на двох колесах, добре відомі з татарського побуту під назвами котарги чи кибитки⁵⁵. У ділянці домашнього побуту українці перейняли ряд східних страв і напоїв, наприклад бузу з проса, та заставляли столи східним або стилізованим під східні форми посудом. У Печерському монастирі було заведено турецький звичай залишати на столі під час трапези всі

⁴⁸ Критику гіпотези «орієнталізації через Захід» див.: D a c h k e v y t c h Y a. Une nouvelle histoire des Arméniens en Pologne // Revue des Études arméniennes (abbr.—REArm) (Paris).— 1983.— Т. 17.— Р. 646-647. Див. також збірник: Orient i orientalizm w sztuce: Materiały sesji Stowarzyszenia Historyków Sztuki (Kraków, grudz. 1983).— Warszawa, 1986.

⁴⁹ [F e y e r a b e n d K. B.] Kosmopolitische Wanderungen durch Preussen, Curland, Liefland, Lithauen, Vollhynien, Podolien... [Danzig], 1803.— Bd. 1, Abt. 1.— S. 485.

⁵⁰ Про одну категорію таких товарів, т. зв. вірменських, див.: D a c h k e v y t c h Y a. Les marchandises arméniennes en Ukraine: Pologne et Lithuanie au XVIIe siècle // REArm.— 1981.— Т. 15.— Р. 341-354.

⁵¹ L a g a r d e A. de. Voyage de Moscou a Vienne par Kiew, Odessa, Constantinople, Bucharest et Hermandstadt ou lettres adressées a J. Griffith.— Paris, 1824.— P. 95-96.

⁵² M a r c z y Ń s k i W. Statystyczne, topograficzne i historyczne opisanie gubernii podolskiej.— Wilno, 1822.— Т. 2.— S. 147.

⁵³ Імператорський посол до запорожців Е. Ляссота записав у 1595 р., що козаки носили татарські кобеняки: L a s s o t a v o n S t e b l a u E. Tagebuch. Nach einer Handschrift von der Gersdorff-Weichsches Bibliothek zu Bautzen.— Halle, 1866.— S. 219.

⁵⁴ Гравюра Л. Тарасевича у кн.: T e r l e s k i P. Sława heroicznych dzieł... B. P. Szeremety...— [Czerniów], 1695.— S. 13. У 1673 р. турки для відбудови і модернізації укріплень Кам'яця-Подільського наймали французьких інженерів. Див.: G r a b o w s k i A. Ojczyście spominki w pismach do dziejów dawnej Polski...— Kraków, 1845.— Т. 2.— S. 207.

⁵⁵ С к а л ь к о в с к и й А. История Новой-Сечи...— 3-е изд.— Одесса, 1885.— Ч. 1.— С. 49.

страви, підносячи все нові й нові⁵⁶. Б. Хмельницький став любителем кави за кілька десятиріч до того, як цей напій відбув переможний похід по Західній Європі⁵⁷. Гречка з'явилася на Україні під назвою «татарка», бо прийшла до нас з Татарії.

Західні товари мали на південному сході від Великого кордону не менший попит, як східні на північному заході. Ще Г. Боплан зауважив, що серед татарських воїнів кожний має в кишені нюрнберзький годинник⁵⁸. Калмицький правитель Аюка-хан наприкінці XVIII ст. вимагав від російської сторони навіть німецьку карту, коляску, годинник і ліки⁵⁹. Асортимент товарів, на які на Сході був особливий попит, найкраще розкривають переліки подарунків, які передавали турецьким султанам або татарським ханам та їхньому оточенню.

Є підстави вважати, що на козацькій військовій організації позначилися тюркські взірці. Як і турецький санджак бей, козацький полковник втілював у собі об'єднання військової та цивільної влади в одних руках. *Бунчук* носили над головою паші, хана і — над головою гетьмана. Січ очолював *отаман*, під яким було два або чотири *осаули*. У центрі *коша* був *майдан*, довкола якого розташовувалися *курені*. В степу козаки ставали *табором*, утворюючи укріплення з возів. Кращими кінями під сідло вважали *бахматів* і т. д.⁶⁰ — всі ці терміни тюркського походження. Жорстокі кари — садити на палю, бити палицями по підощвах і п'ятах — перейшли на Запоріжжя від татар⁶¹ і зберігалися, вже у польському магнатському середовищі на Поділлі, до кін. XVIII — поч. XIX ст.⁶²

Тюркський Схід глибоко увійшов у духовне особисте і громадське життя: тепер ми зовсім не відчуваємо того, що звичай не вітатися і не прощатися через поріг, підкидати на руках шановану особу — тюркські за походженням⁶³. Анекдоти з відомого циклу про Ходжу Насреддина увійшли як органічний елемент до українського фольклору⁶⁴. Коли вивчення української етнопсихології вийде поза межі дилетантизму, можливо, вдасться визначити, які з рис національного характеру справді питомі, а які формувалися під впливом південно-східної сторони кордону (пасивність, раб-

⁵⁶ Алеппский П. Павло. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине XVII века, описанное его сыном... // Чтения в имп. о-ве ист. и древностей российских. — 1897. — Кн. 183. — С. 45—46.

⁵⁷ R a d u B. Voyage du patriarche Macaire d'Antioche: Texte arabe et traduction française // Patrologia Orientalis (Paris). — 1949. — Т. 26, fasc. 5. — P. 657 (421).

⁵⁸ Le Vasseur de Beauplan G. Description d'Ukraine, qui sont plusieurs provinces du Royaume de Pologne... — Roüen, 1660. — P. 38.

⁵⁹ Житецкий И. А. Астраханские калмыки: Наблюдения и заметки // Сб. тр. Петровского о-ва иссл. Астраханского края. — Астрахань, 1892. — С. 209.

⁶⁰ Про деякі з цих термінів див.: Прицак О. Культура. 1. Загальна характеристика. Складники культури // Енциклопедія українознавства. — Мюнхен; Нью-Йорк, 1949—1951. — Т. 2, ч. 1. — С. 699—701; Pritsak O. Das erste türkisch-ukrainische Bündnis (1648). — Leiden, 1953. — Vol. 6, N 2. — S. 268.

⁶¹ Наріжний С. Судівництво й кари на Запоріжжі // Зб. Укр. наук. ін-ту в Америці (Сент-Пол (Мінн.); Прага). — 1939. — [Т. 1]. — С. 61, 66.

⁶² Lagarde A. de. Voyage... — P. 90.

⁶³ Веселовский Н. Пережитки некоторых татарских обычаев у русских // Живая старина (СПб). — 1912. — Ч. 21, вып. 1. — С. 27—38; Веселовский Н. И. Хан из темников Золотой орды Ногай и его время. — Пг., 1922. — С. 51—52.

⁶⁴ Драгоманов М. П. Турецкие анекдоты в украинской народной словесности // КС. — 1886. — Т. 14, № 2. — С. 209—236; № 3. — С. 445—446.

ськість, фаталізм, анархічність, отаманство, жорстокість, підступність, зрадливність, розбишацтво, забобонність).

Окремий розділ утворюють відблиски Сходу в українському народно-декоративному мистецтві й в українському мистецтві взагалі. Є підстави говорити про збіги в орнаментиці та колористиці української й золотоординської кахлі та кераміки взагалі, й зокрема гуцульської. Українська музична культура запозичила не лише деякі тюркські інструменти разом з їх назвами (наприклад, кобзу), але навіть мелодику пісень⁶⁵. Слов'янська в'язь рукописів формувалася, можливо, не без впливу куфічної арабської⁶⁶. Основні джерела іконографічної схеми української народної картини «Козак Мамай» — тюркська антропоморфна скульптура причорноморських степів, відома під назвою кам'яних баб, а також, з іншого боку, буддистські культові зображення — картини, які возили калмики-кочовики в спеціальних футлярах, приторочених до сидел степових коней. Мабуть, можна говорити навіть про ще глибинніші явища — проникнення окремих елементів шаманізму (шанування кам'яних баб) до середовища українських поселенців степу⁶⁷. Відкритим залишається питання про генезу могилок — поширеної в Степовій Україні намогильної тризни, що аналогічна поминальним звичаям кочовиків біля кам'яних баб. Перелік крупинок, з яких складається загальна картина, можна продовжити. Недарма один з крапчих знавців історії Запорозжя Д. Яворницький, який кілька років прожив у Туркестані, «побачив багато зв'язків як в загальному, так і в окремих [випадаках], між життям туземців Середньої Азії та побутом запорозьких козаків»⁶⁸.

Наведу ще одну цитату з М. Драгоманова. Понад сто років тому він писав (стаття була опублікована в «Киевской старине» 1886 р.): «Наші предки протягом тисячоліття (якщо почати рахунок лише від часу появи у нас писемності) то воювали з народами тюркського племені, то дружили з ними: одружувалися, мішалися в колонізації, мінялися національністю і т. п. Внаслідок цього й культурно-побутова взаємодія між нашим народом і тюрками повинна бути чимала. Але що ми знаємо про цю взаємодію? Де не лише роз'яснювальні праці про цю взаємодію, але хоча б підступи до них, збірки матеріалів, крім міркувань про тюркські слова у нашій мові?»⁶⁹

Треба дуже шкодувати, що за минулі сто років ми не дуже зрушили з місця. Але, може, настав час, щоб зійти з мертвої точки? Неможливо уявити собі таке становище, при якому історик французької, наприклад, культури не враховував би у своїх дослідженнях всю різноманітність міжетнічних контактів по лінії кордонів з германським, англосаксонським, кельтським та романським — нефранцузькими — світами, не кажучи вже про імпульси, що приходили з інших континентів. Але історик української культури

⁶⁵ Квітка К. До питання про тюркський вплив на українську народну мелодику // Ювілейний збірник на пошану акад. М. С. Грушевського. Частина іст.-літ.— К., 1928.— С. 866—876.

⁶⁶ Окуневський Я. Єгипет // Окуневський Я. Листи...— 1902.— Т. 2.— С. 65.

⁶⁷ Дашкевич Я. Р. Тюркские каменные изваяния: Проблемы ретроспективного изучения на восточнославянском материале // Историко-культурные контакты народов алтайской языковой общности: Тез. докл. XXIX сес. Постоянной междунар. алтаистической конф. (PIAC), Ташкент, сент. 1986 г.— М., 1986.— Вып. 1.— С. 27—28.

⁶⁸ Яворницький Д. И. История запорожских козаков.— 2-е изд., испр. и доп.— 1906.— Т. 1.— С. 6. Автор відзначає багато східних елементів у козацькому побуті.

⁶⁹ Драгоманов М. П. Турецкие анекдоты...— С. 209.

може зі спокійним сумлінням ігнорувати тисячу двісті кілометрів Великого кордону зі Сходом, бо він, цей культуролог, вдивляється лише у два напрями: на Північ і на Захід. Мабуть, пора усвідомити, що існували та існують ще й інші сторони світу — Схід і Південь⁷⁰.

Остаточні висновки: Здається, погляд на Великий кордон як своєрідний санітарний бар'єр, відпадає остаточно. Великий кордон на Україні був зоною різноманітних етнічних контактів, що діяли за принципом вибіркового фільтра: не все те, що було характерне для Сходу, без спротиву сприймали на Заході і навпаки (це, зокрема, стосувалося релігійних ідей). Але сприймали багато. Здається, західні цивілізації сприйняли більше елементів Сходу, ніж східні цивілізації — елементів Заходу. Це пояснюється, мабуть, більшою гнучкістю і меншим консерватизмом Заходу, з іншого ж боку — набагато догматичнішим мусульманським фундаменталізмом. Великий кордон на Україні століттями не лише палахкотів вогнем, але і був зоною етнокультурного обміну. Границі не лише роз'єднували, але й об'єднували народи — в усякому разі, так було в минулому.

Yaroslav DASHKEVYCH

UKRAINE ON THE BORDERLINE BETWEEN THE EAST AND THE WEST
(14th-18th cc.)

While considering questions connected, in particular, with the history of the Ukrainian culture, the geographic situation of Ukraine — its location on the Great border between the two groups of civilizations: the European and the Asian ones — is often neglected. That's why little consideration is given to the contacts of Ukraine with the peoples of the East across the Great border. This border is mostly considered as an area of permanent military confrontation and, in the historical and cultural aspect, as a barrier across which no interethnic contacts worth of attention were accomplished.

By analyzing ethnic and confessional relations, ethnic and linguistic situation, changes in political combinations, correlation of settled and nomadic ways of life, the genesis of the Ukrainian Kozaks, various spheres of spiritual and material culture, the author comes to the conclusion that the Great border was not a sanitary barrier, but a kind of selective filter which let through very many elements of Oriental civilizations to Ukraine and promoted imparting them to everyday and public life of the Ukrainian people. The border between East and West passing through Ukraine was an area of intensive ethnic and cultural exchange, the investigation of which deserves much attention.

⁷⁰ Про деякі аспекти українського сходознавства див.: Д а ш к е в и ч Я. Р. Східні джерела з історії України: проблеми видання // Укр. іст. журн.—1989.— № 11.— С. 149—152.